

STANISŁAWA ZAJCHOWSKA

OWALNICA, TYP STAREJ WSI MIĘDZY ŁABĄ A WSCHODNIĄ GRANICĄ POMORZA MAZOWIECKIEGO

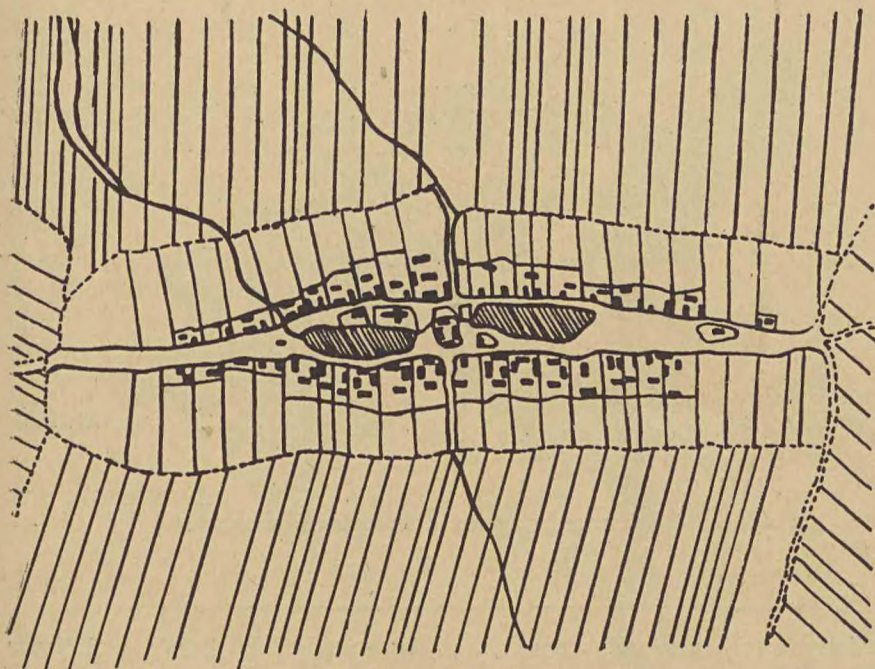
1. Uwagi wstępne. Jednym z ciekawszych zagadnień antropogeograficznych jest zagadnienie osadnictwa wiejskiego. Na czas powstania, zagęszczenie i rodzaj osadnictwa wpłynęło niewątpliwie wiele przyczyn. Do najważniejszych należą: przemiany gospodarczo-społeczne w ciągu wieków, położenie danego terenu w stosunku do większych ośrodków krystalizacyjnych i ważniejszych szlaków komunikacyjnych, wreszcie naturalne warunki terenowe, jak rzeźba, sieć rzeczna i jezierna, gleba. Rzut poziomy wsi, czyli jej kształt zależnie od tych warunków formował się różnorodnie. Tak więc powstawały typy ulicówek, okolnic, owalnic, rzędówek, widlic, wielodrożnic itd. Wsi te z biegiem czasu wskutek zagęszczania się ludności i rozwoju mogły zmieniać swój kształt. Szereg z nich jednak zachował swoją pierwotną formę i do dziś pozwala śledzić funkcje gospodarcze i związki terenowe, jakie zachodziły w ciągu dziejów między tymi różnorodnymi zjawiskami. Do najstarszych i dobrze zachowanych typów wsi należy owalnica, której poświęcone są poniższe rozważania.

2. Opis owalnicy. Owalnica¹⁾ jest to wieś przeważnie duża, długości mniej więcej 0,5 — 2 km, o rzucie poziomym podobnym do wrzeciona. W środku wsi jest plac owalny, na którym mieści się jeden lub kilka stawów, szkoła, kuźnia, urząd gminny, czasem kilka zagród, a na najwyższym miejscu — kościół. Czasem zabudowanie wewnętrznego placu ogranicza się tylko do kościoła, czasem znajdują się tu tylko stawy. Dookoła wewnętrznego placu prowadzi droga, na zewnątrz niej stoi większość zagród. Dom mieszkalny takiej zagrody ustawiony jest szczytem do drogi, rzadziej bokiem, najczęściej oddzielony jest od niej małym ogródkiem, do którego przytyka płot z bramą wjazdową, a dalej obora. W głębi podwórza stoi stodoła z wylotem na pola, które często ciągną się na zewnątrz każdej zagrody łąkami. Na początku i końcu centralnego placu jest wylot ze wsi. Czasem wieś na zewnątrz zagród otoczona jest również drogą dla łatwiejszego dostępu do pól. Istnieje szereg wariantów od tego najbardziej schematycznego i klasycznego planu owalnicy. W dobie powstawania dworów i folwarków, tzn. w XVI i XVII w., zabudowania dworskie zajmują w niektórych wsiach jeden zewnętrzny bok owal-

¹⁾ Niemieckie „Angerdorf“, „Anger“ to starogermańskie słowo oznaczające łąkę, miejsce porośnięte trawą w środku wsi.

nicy. Czasem pałac stoi w środku, na wewnętrznym placu, czasem poza owalnicą, na końcu wsi. Na ogół forma owalnicy przetrwała na niektórych terenach, jak np. na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu czy Mazurach, do dziś nie zmieniona lub mało zmieniona. W nowszych czasach rozrasta się w ten sposób, że poza owalnym placem na krańcach wsi lub wzdłuż poprzecznej drogi buduje się nowe zagrody. Przez rozbudowę i ulepszenie nowoczesnej sieci drogowej w niektórych owalnicach leżących na waż-

Rysunek owalnicy Wawrów (pow. gorzowski) wg starej mapy z 1767 r.

niejszych szlakach komunikacyjnych zostaje poszerzona i wzmocniona jedna część owalnej drogi stając się szosą przelotową, gdy druga część drogi owalnej powoli zanika, porasta trawą, a nawet zostaje przegrodzona płotami.

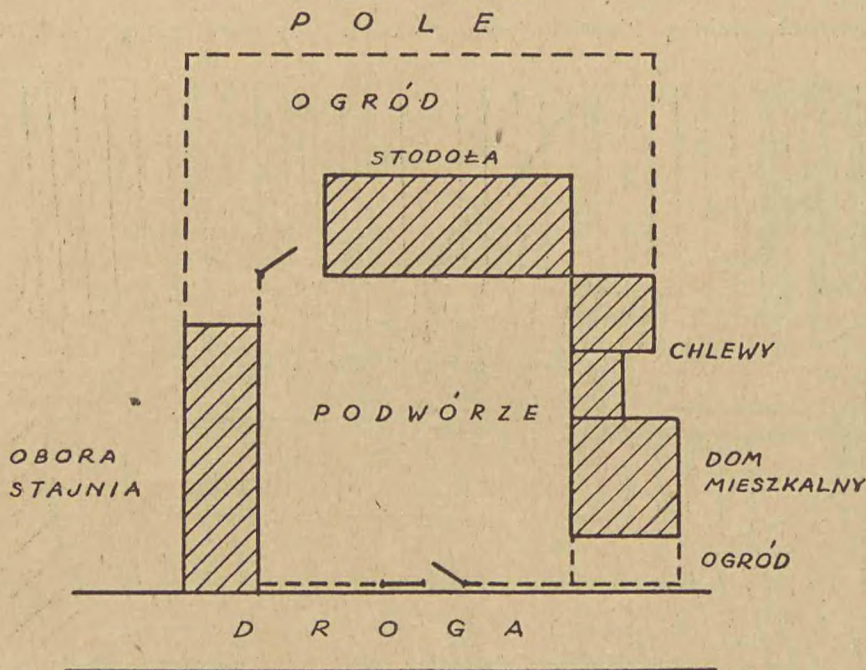
Na niektórych terenach, jak np. na Mazurach i Warmii, owalnica traci czasem swoją regularność i w przystosowaniu do terenu rozbudowuje się wokół potoku.

Zdarza się też, iż wskutek małego wzrostu zaludnienia część placu owalnego nie zostaje nigdy zabudowana.

3. Występowanie owalnicy. Na terenie Europy środkowej występowanie owalnicy związane jest z obszarem najmłodszego zlodowa-

cenia. Jedynie na Śląsku i na Łużycach jej zasięg dochodzi dalej na południe²⁾. Ulubionym jej terenem jest zatem obszar lekko falisty, czasem pagórkowaty, z licznymi jeziorami i oczkami polodowcowymi. Ciąg nie się na zachodzie od Łaby i sięga na wschodzie w Wielkopolsce po Poznań (dalej na wschód brak większej ilości małych jezior i oczek po-

Schematyczny plan zagrody wsi owalnej

lodowcowych), a w północnym pasie aż po wschodnią granicę Pojezierza Mazurskiego.

W granicach Polski występują masowo na Pomorzu Zachodnim, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Mazowieckim, gdzie wskutek oddalenia od współczesnych wielkich ośrodków gospodarczych i odcięcia tego kraju przez długie wielki granicą polityczną od zaplecza gospodarczego, jakim jest dla Mazur cała Polska — typ wsi owalnej zachował się w swym pierwotnym kształcie.

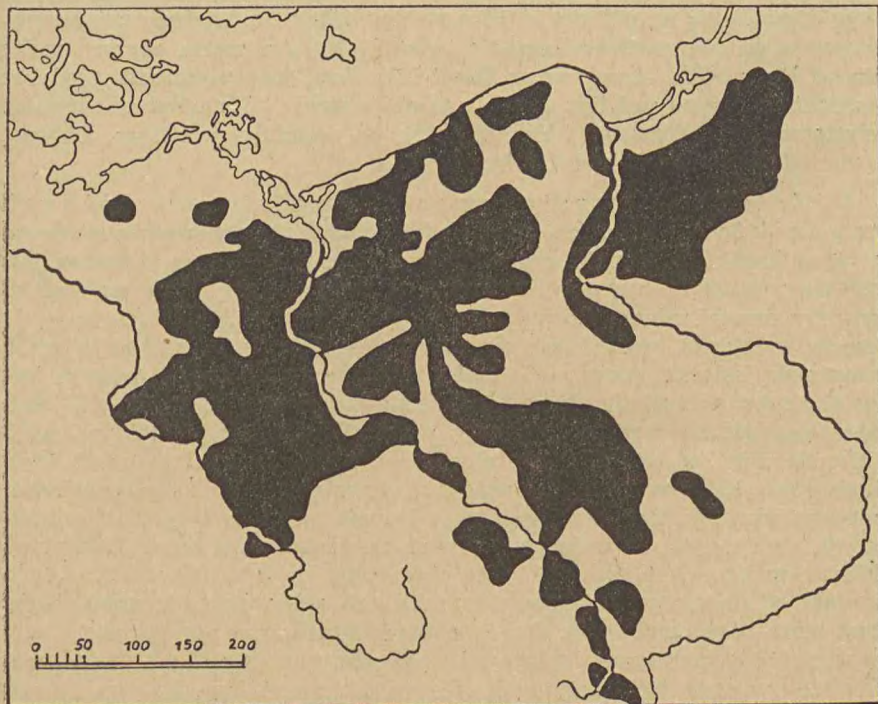
Ziemia Lubuska leży w samym centrum środkowoeuropejskiego obszaru występowania owalnicy. Nigdzie też wieś ta nie pojawia się w takim zagęszczeniu i nie jest wykształcona tak prawidłowo jak tu.

²⁾ Zaborski w swej pracy „O kształtach wsi w Polsce”, s. 46, podaje, że owalnica występuje na wschód od „Limes Sorabicus” i pojawia się w wielkiej liczbie na Pomorzu, Brandenburgii i Śląsku.

Dlatego też większość poniższych rozważań opiera się na badaniach owalnicy na Ziemi Lubuskiej.

Na taki stan rzeczy w Ziemi Lubuskiej wpłynęło jej specyficzne położenie — kluczowość i równocześnie przejściowość. Dostyc dogodne warunki naturalne, specjalnie w części centralnej Ziemi Lubuskiej, oraz położenie jej na starym i ważnym szlaku historycznym środkowoeuropej-

Zasięg owalnicy w Europie środkowej (wg Zaborskiego)

skim było przyczyną jej stosunkowo gęstego i dawnego zasiedlenia. Z drugiej strony jej peryferyczność w stosunku do nowych wielkich ośrodków gospodarczych XIX i XX w., jakimi dla Ziemi Lubuskiej były wtedy Berlin i Poznań, pozostawiły ten teren na uboczu nowoczesnego, szybkiego wzrostu gospodarczego. Wpłynęło to zachowawczo na formy starego osadnictwa, z których wiele przetrwało w niezmienionej postaci niemal od średniowiecza.

Owalnica należy do najliczniej występujących typów wsi na Ziemi Lubuskiej. Pomijając typy, co do których nie ma całkowitej pewności, naliczyłam tu 158 owalnic, czyli 21% wszystkich wsi Ziemi Lubuskiej. Przy dużym nasileniu osadnictwa w XVI, XVII i XVIII w. o zupełnie odręb-

nym typie cyfra owalnic jako wsi starych jest pokaźna i świadczy, że kraj ten jak na czasy średniowieczne był gęsto zasiedlony. Niektórzy badacze niemieccy³⁾ podają o wiele wyższą cyfrę owalnic wiążąc to z poglądem o niemieckości pochodzenia owalnicy, jako typowej wsi kolonizacji średniowiecznej, wprowadzającej ład w nie zharmonizowane i drobne osadnictwo słowiańskie.

Mapa występowania poszczególnych owalnic (a) i mapa izarytmiczna (b), ujmująca nasilenie owalnic procentowo w stosunku do innych typów, wykazują wybitne jej zagęszczenie w części środkowej Ziemi Lubuskiej pomiędzy Wartą na północy a Odrą na południu. Tu większy powierzchniowo teren ma nasilenie owalnic powyżej 50%, a reszta obszaru waha się od 25 do 50%. Inne tereny Ziemi Lubuskiej mają nieznaczny jedynie procent tego typu wsi lub go nie posiadają wcale. Na północy owalnica występuje koło Gorzowa i Dobiegniewa, na południu nad Nysą, Bobrem i w małych ilościach nad Ochłą.

4. Zależność występowania owalnic od różnych czynników. Łatwo można wyśledzić związki występowania owalnicy z czynnikami fizycznymi i gospodarczymi terenu. Owalnica związana jest zawsze z falistym lub pagórkowatym obszarem morenowym, najczęściej moreny dennej, nierzadko jednak i moreny czołowej. Rozbudowuje się często w lekkim, podłużnym zagłębieniu, w którym mieszczą się małe, naturalne jeziora, przeważnie oczka polodowcowe. Czasem może to być potok, który wyzyskuje się na budowę stawów. Rzadko spotyka się owalnicę ciągnącą się wzdłuż łagodnego stoku. Wtedy jedna część wsi znajduje się niżej od drugiej. Owalnica unika również piaszczystych i wielkich dolin, które w okresie powstawania owalnicy były terenem rolniczo nie wyzyskanym. Owalnica występuje jedynie na lepszych glebach gliniastych, co świadczy również o pierwotnym zasiedleniu Ziemi Lubuskiej. Nieraz małe nawet skrawki glin leżące pośród obszarów piaszczystych zostały od dawna wykorzystane i zasiedlone, wskutek czego znajdujemy tam starą wieś owalnicą⁴⁾. Owalnicy brak zupełnie w pradolinach, które wyzyskano pod uprawę dopiero po zmeliorowaniu gruntów i uregulowaniu rzek w czasach nowożytnych. Nie ma ich również w obszarach piaszczystych i leśnych. Tereny przypuszczalnie od dawna wylesione (być może już od neolitu) mają największe zagęszczenie owalnic.

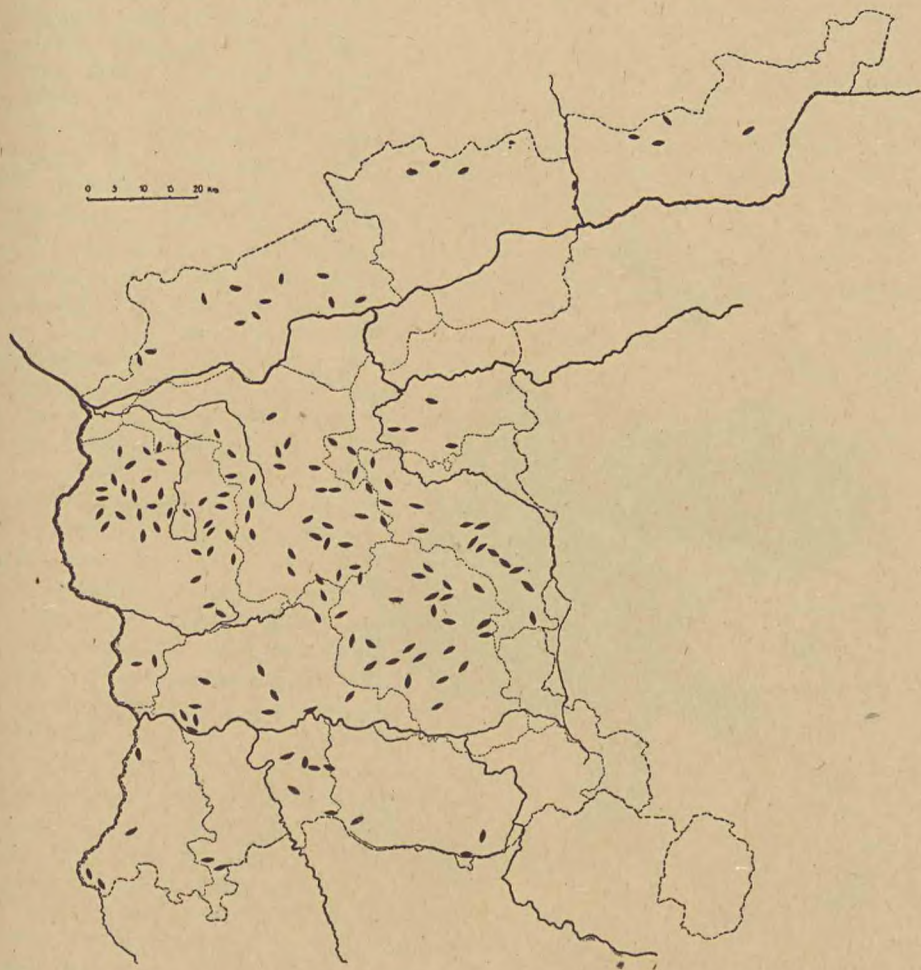
Występowanie owalnic związane jest również ze starymi szlakami handlowymi. Środkowy pas największego skupienia owalnic przecina kilka najstarszych szlaków kierujących się na Lubusz. Późniejsza nieco droga poprowadzona na Frankfurt nie wykazuje już w swym sąsiedztwie tego typu wsi. W północnej i południowej części Ziemi Lubuskiej owalnice

³⁾ Schleinitz H.: Besiedlung und Bevölkerung der südlichen Grenzmark. Grimmen i. Pommern, 1936, s. 116; Maas W.: Die Entstehung der Posener Kulturlandschaft. Poznań 1927, mapa; Aubin H.: Geschichte Schlesiens. B. I, Breslau 1938, s. 360, mapa; Lehmann R.: Geschichte des Wendentums. Leipzig 1930, mapa.

⁴⁾ Np. na wąskim pasie glin w pow. międzyrzeckim ciągnie się wąski pas owalnic (mapa a), a zagęszczenie owalnic części środkowej ściśle się wiąże z łukiem morenowym i lepszymi glebami gliniastymi.

towarzyszą starym drogom, które w tych odległych czasach musiały również działać przyciągająco na osadnictwo, choćby nawet nie prowadziły przez okolice urodzajne.

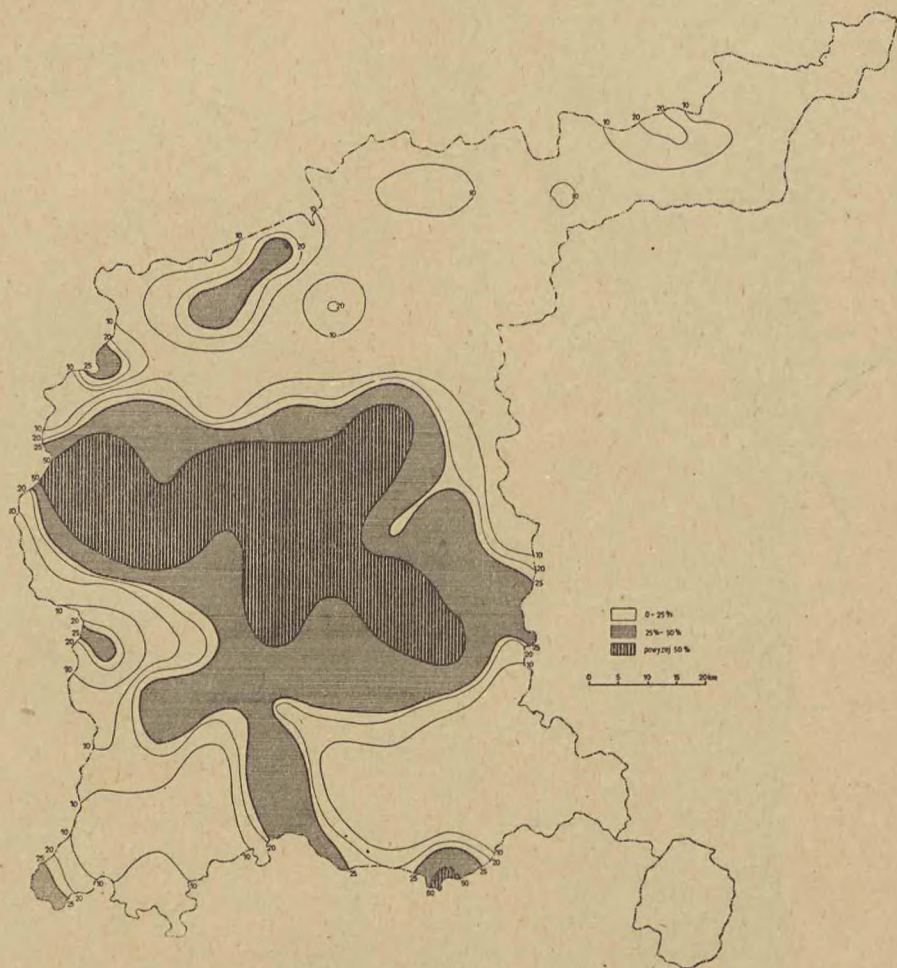
Mapa a). Rozmieszczenie owalnic na Ziemi Lubuskiej

5. Okresy powstawania owalnicy na Ziemi Lubuskiej. Zasiedlenie Ziemi Lubuskiej podzielić można na 3 etapy: okres wczesnego średniowiecza, tzn. do 1300 r., okres późnego średniowiecza do 1500 r. i czasy nowożytnie od 1501 r. Niestety, prawie niemożliwością jest ściśle rozgraniczenie i ustalenie dat wszystkich osiedli, trudno

też powiedzieć na pewno, czy dokument lokacji danej wsi lub wzmianka jej nazwy jest równoznaczna z wykształceniem się danego typu wsi. Wątpliwości te są stosunkowo mniejsze przy owalnicy, gdyż ten typ spoty-

Mapa b). Izarytmy rozmieszczenia owalnicy na Ziemi Lubuskiej

kamy jedynie wśród wsi starszych. Poza połowę XVII w. owalnica na Ziemi Lubuskiej nie pojawia się wcale.

We wczesnym średniowieczu istniało niewątpliwie więcej wsi, niż to wykazują źródła. Zdołałam odnaleźć źródła istnienia w tym okresie 178 wsi i 25 miast, czyli 23% wsi i 68% miast stanu z 1939 r. Ta dysproporcja wsi i miast pozwala przypuszczać, że w tym czasie istniało o wiele

więcej wsi, ale z tych, czy innych powodów nie znalazły się one w dokumentach, natomiast miasta i osady targowe łatwiej były notowane.

Pośród najstarszych wsi przeważa bezwzględnie owalnica. Tego typu wsi jest 63, czyli 35,4%⁵⁾. Owalnica pojawia się w części środkowej Ziemi Lubuskiej już przed 1250 r., czyli przed kolonizacją na nowym prawie, trudno więc przypuszczać, aby forma ta nie była znana miejscowej ludności. Następne okresy wykazują wprawdzie jeszcze większe jej nasilenie, może to jednak pochodzić zarówno z braku dokumentów istnienia tych wsi już przedtem, jak i z tej przyczyny, że istotnie kolonizacja na nowym prawie ożywiła ruch osadniczy, który wyraził się w budowaniu czy rozbudowywaniu wsi w stosowanym na tym terenie kształcie owalnicy.

Kształt ten znany był w osadnictwie polskim już od dawna, o czym świadczą rewelacyjne wykopaliska biskupińskie, które wykazały istnienie tam w wieku VIII/IX grodu o rzucie owalnym. Odkryto tam również wioskę owalnicę typu obronnego, otoczoną palisadą i fosą, pochodzącą najpóźniej z pierwszej połowy X w.⁶⁾

O pełnym średniowiecznym zasiedleniu Ziemi Lubuskiej można mówić dopiero po 1500 r., gdyż do tego czasu wszystkie wsie w ten czy inny sposób zostały udokumentowane. W okresie 1300—1500 r. przybywa 311 wsi i 8 miast, tj. 40% wsi i 22% miast stanu z 1939 r. Łącznie zatem do końca średniowiecza powstało 489 wsi, czyli 63%, i 33 miasta, czyli 90% miast Ziemi Lubuskiej. Owalnice w tym okresie osiągają największe nasilenie. Jest ich 88, czyli 28,3%, najwięcej w powiecie rzepińskim, sułecińskim, w pn. części pow. krośnieńskiego, w pow. świebodzińskim i międzyrzeckim.

W ostatnim etapie osadniczym po 1500 r. powstaje reszta osiedli specjalnie w XVII i XVIII w., po zmeliorowaniu Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Wsi przybyło wtedy 283, czyli 37%, miast 4, czyli 10%. W tym okresie owalnica zajmuje już zupełnie poślednie miejsce. Jest ich zaledwie 7, czyli 2,5%. Są to daty od 1555—1670 r. (większość w pow. pilskim).

6. Poglądy na powstanie owalnic. Z żadną wsią nie wiąże się tyle sprzecznych poglądów, co z owalnicą. Jedni autorowie uważają ją za wieś typowo słowiańską, sięgającą korzeniem czasów przedkolonizacyjnych, inni za typową wieś kolonizacji niemieckiej i kolonizacji na prawie niemieckim.)

Szereg autorów uważa owalnicę za typ przejściowy. Np. Gley⁷⁾ widzi w niej poszerzoną ulicówkę. Podobnie Zaborski traktuje owalnicę jako typ przejściowy pomiędzy okolnicą a ulicówką tak z punktu widzenia kształtu jak i rozmieszczenia. Pochodzenie owalnicy jest dla niego niewyjaśnione. Meitzen i Geisler zaliczają owalnicę do wsi ulicowej i przy-

⁵⁾ Wprawdzie wielodrożnic w obecnej ocenie jest o wiele więcej, mogły one jednak powstać częściowo z przekształcenia innych typów.

⁶⁾ Gieysztor A.: Badania nad genezą Państwa Polskiego. Przegląd Zachodni, rok VI, nr 3.4, s. 176.

⁷⁾ Gley W.: Die Besiedlung der Mittelmark von der slawischen Einwanderung bis 1624. Stuttgart 1926, s. 80.

pisują jej pochodzenie raczej Słowianom. Tak samo Schmitz⁸⁾ podaje okolnicę, ulicówkę i owalnicę za wsie słowiańskie. Mielke R.⁹⁾ w 1926 r. uważa owalnicę za wieś słowiańską, a ulicówkę za germańską, kolonizacyjną. Oba typy wsi występują zawsze w przemieszaniu, z tym, że na wschód od linii Lipsk—Szczecin przeważają owalnice a na zachód ulicówki. Mielke przypisuje to zjawisko większej skłonności Słowian do zakładania owalnicy, Germanów do zakładania ulicówki.

Ten sam autor¹⁰⁾ w 1935 r. przypisuje Słowianom jedynie okolnicę i krótką, bezładną ulicówkę (Kitzdorf), a owalnicę i regularną ulicówkę Niemcom z okresu kolonizacji średniowiecznej.

Tak samo Bronisch¹¹⁾ twierdzi, że Słowianie przed okresem kolonizacyjnym posiadali jedynie krótkie ulicówki i małe wsie placowe, które w okresie kolonizacyjnym niemieckim zostały uregulowane i według nowego planu rozbudowane. Zatem wsie owalne są dziełem kolonizacji niemieckiej. Tak samo zapatruje się na tę sprawę Schleinitz¹²⁾. Stwierdza on, że większość wsi, które otrzymały niemieckie prawo kolonizacyjne, ma kształt owalnicy. Zdaniem jego, wszystkie wsie o regularnym, uporządkowanym kształcie podlegały prawu kolonizacyjnemu niemieckiemu, wsie nieregularne są dziełem osadnictwa lokalnego, słowiańskiego. Ma to zarazem charakteryzować przeciwieństwa gospodarcze, prawne i socjalne wsi o prawie niemieckim i wsi o prawie polskim.

7. Wnioski. Z własnych badań terenowych, kartograficznych i literatury mogą wyprowadzić następujące wnioski:

1. Owalnica występuje masowo na terenie Europy środkowej na obszarze falistym i pagórkowatym ostatniego zlodowacenia (rzadko przekracza jego południową granicę), tam gdzie znajdują się liczne jeziora i oczka polodowcowe (na Mazowszu, gdzie brak tych warunków, owalnica wcale się nie pojawia). Owalnica unika wielkich dolin i złych gleb piaszczystych, pojawia się natomiast nawet na terenach płaskich, o ile jest tam dobra gleba (Żuławy Wiślane).
2. Teren jej występowania ciągnie się na zachodzie od Łaby, na wschodzie w części północnej obejmuje Pojezierze Mazurskie, w części środkowej dochodzi tylko do Poznania, na południu wysuwa się klinem na Śląsk. Jest to zatem, z wyjątkiem Pomorza Mazowieckiego, obszar zamieszkany w przeważającej części przez Słowian zachodnich, a podlegający w średniowieczu wpływom kolonizacji niemieckiej.
3. Wielka część owalnic wymieniona jest w źródłach jeszcze przed okresem kolonizacyjnym. Szereg innych występujących w późniejszych dokumentach musiało już istnieć również przed kolonizacją, ale z różnych względów albo we wczesnych źródłach się nie znalazło, albo

⁸⁾ Schmitz, Frase: Landeskunde der Grenzmark Posen-Westpreussen, s. 137. Breslau 1929.

⁹⁾ Mielke R.: Die Siedlungen der Heimat, s. 64, 69, Breslau 1926.

¹⁰⁾ Tenże: Märkisches Heimatbuch, s. 309, Neudamm 1935.

¹¹⁾ Bronisch-Ohle: Kunstdenkmäler des Kr. Cammin, s. 39.

¹²⁾ Schleinitz: o. c., 116—120.

źródła ich zaginęły. Najlepszym dowodem na dobrą znajomość i stosowanie tego kształtu w osadnictwie słowiańskim są coraz częstsze odkrycia owalnic w wykopaliskach starych grodów i wsi¹³⁾. Niemniej możliwe jest, że prawo kolonizacyjne niemieckie wniosło pewien schemat regularności do istniejących już osad słowiańskich. Nie można jednak, tak jak to czynili Niemcy, przyjąć nagłą i masową zmianę kształtu osad słowiańskich w okresie kolonizacyjnym. Przypisują oni zbyt dużą rolę wpływowi okresu kolonizacyjnego na zmianę kształtów wsi i składu ludnościowego. Wszakże część zachodnia Ziemi Lubuskiej wykazuje ślady polskości jeszcze w XVII i XVIII wieku, a powiaty wschodnie zachowały ludność polską do ostatnich lat.

4. Owalnice występują na Ziemi Lubuskiej masowo tam, gdzie są lepsze gleby, a więc na terenach najwcześniej zasiedlonych, oraz wzdłuż starych szlaków handlowych, należą zatem do najstarszych typów wsi na tym obszarze. Owalnica przybiera tu najbardziej klasyczny kształt i największe zagęszczenie z wszystkich terenów.

8. Analogia między wsiami-owalnicami a miastami o podobnym kształcie. Münch w pracy o genezie rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w. zastanawia się, czy owalny kształt wnętrza starych miast, tak częsty na Śląsku i w Wielkopolsce, miał wpływ na podobną budowę wsi owalnych, i na odwrót, czy kształt owalnic nie zdecydował o takim samym układzie wewnętrznych ulic miast, które albo powstały ze wsi owalnych, albo w ich sąsiedztwie wyrastały. Przykład Ziemi Lubuskiej nie potwierdza całkowicie tego przypuszczenia. Jedyne miasta o takim kształcie: Wschowa i Sulechów — w okresie powstania należały do Śląska i w ich budowie można się dopatrywać raczej wpływów śląskich. Poza tym Wschowa leży w otoczeniu łańcuchówek i ulicówek, a teren największego nasilenia owalnicy — środkowa Ziemia Lubuska — ma inne rozplanowanie miast.

Należy więc przypuszczać, że kształt placu owalnego w owalnicach i miastach o takim zarysie powstał niezależnie od siebie jako naturalne poszerzenie środkowej drogi, która z czasem zaczęła pełnić wieloraką funkcję. Zresztą szczegółowe badania tego zagadnienia na pewno wiele jeszcze wyjaśnią.

¹³⁾ Gieysztor A.: o. c., s. 173, 176.